

EGY POLGÁR WITTENBERG ÉS ERDÉLY KÖZÖTT: BÓDOG (MACARIUS) JÓZSEF

Belu Sabin találta meg a szebeni Állami Levéltárban a 16. században élt Bódog Józsa könyvtárának leltárát.¹ Közleménye a művelődéstörténet kutatói körében nagy figyelmet keltett, mert a könyvjegyzék közreadása mellett az egykorú tulajdonost is sikerült megtalálnia. A több mint 140 kötetes könyvtár birtokosát azonosította a 16. század több irodalmi alkotásában, a Balassi Menyhárt-comoediában, valamint Bornemisza Péter egyes műveiben is említett Bódog Józsa személyével.

A Balassi-comoedia keletkezési körülményeit kutatva megkíséreltem összegyűjteni az egyes szereplőkre vonatkozó levéltári adatokat. Így jutottam arra a meggyőződésre, hogy az irodalmi alkotások Bódog Józsa azonos személy az egyháztörténeti forrásokból már ismert Macarius Józseffel. Ez utóbbi névalak csak humanista szokást követő fordítása családi nevének.²

Több mint egy évtized során Bódog (Macarius) József hézagosan ismert életpályájához újabb adatok gyűltek, amelyek a korábban fölvázolt képet itt-ott módosítják is. Időszerűnek látszik, hogy az erdélyi és a magyarországi kutatási eredmények kölcsönös gyümölcsöztetésével e jelentős értelmiségi pályát most már egy nagyobb társadalomtörténeti összefüggés kereteibe ágyazva tegyük ismét vizsgálat tárgyává.

Hosszú fejlődés következményeképpen hazánkban a 16. század elejére már jelentősnek nevezhető az a réteg, amelyet az iskolázottság, a társadalomban betöltött munkakör és szellemi igényeik közös, bár igen különböző szintű ismervei alapján értelmiségnek nevezhetünk. A nyilvánvalóan nem egyenletes, de több évszázados fejlődésnek még középkori hagyománya volt, hogy mindenfajta intellektuális pálya általában csak az egyház keretei között bontakozhatott ki. Már

¹ Belu SABIN, *Bódog Józsa*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 4(1960), 143–148.

² Ágnes RITÓÓK-SZALAY, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius*, Acta Classica Universitatis Scientiae Debreceniensis, 4(1968), 79–84.

az induláskor, egy külföldi egyetemre való eljutáshoz is szükségeltetett a főpapi pártfogó vagy egy testület támogatása, a cél pedig rendszerint valamilyen egyházi javadalom elnyerése volt.³

Mindaddig járható is volt ez az út, amíg a kereteket az egyház sok évszázados szervezete biztosíthatta. Csakhogy a reformáció terjedése a hagyományos építmény fölbomlását is eredményezte. A katolikus egyháznak mint társadalmi intézménynek összeroppanása nálunk éppen abban az időben történt, amikor az egységes középkori magyar állam is szétesett. Ez pedig együtt járt a központi hivatalszervezet legalábbis átmeneti szétzilálásával és gyengülésével. Ugyanakkor az értelmiség folyamatos utánpótlását, majd tevékenységi területét biztosító városok egy része, Buda, Szeged és a már felsőfokú tanintézetnek legalább az alapjaival rendelkező Temesvár elvesztésével is szegényebb lett az ország. Mindebből következik, hogy a 16. század második harmadától a régebbitől különböző, más utat kellett találnia annak, aki a megváltozott körülmények között kívánt értelmiségi pályán érvényesülni.

Nem lévén érvényes a régi séma, e másfajta, nagyrészt már világi értelmiség kialakulását születésétől kell nyomon kísérnünk. Ezen a téren még csak előmunkálatok történtek, a forrásföltárás is hiányos. A reformáció korabeli egyetemjárt ifjúságunk teljes számbavétele még nem történt meg. Nem tudjuk azt sem, hogy az értelmiségi pályán működőknek vagy a hivatalszervezetekben alkalmazottaknak mekkora százaléka járt külföldi főiskolára. Még kevésbé ismerjük a társadalomba való beilleszkedésüket, szűkebb vagy tágabb környezetükre tett hatásukat, és általában életviszonyaikat alakító, vagy abból folyó szellemi igényeiket. Ez utóbbiról vagy írásos működésük, vagy gyakrabban könyveik, könyvtáraik fönmaradt darabjai tanúskodnak, mert a régi otthonok elenyészett értékei közül általában csak ezek a sokszor a tulajdonos nevével is jelzett könyvek maradtak ránk. Mindezen föltárható adatok és összeállítható névsorok összevetéséből lesz majd csak lehetséges az általános következtetések levonása, egy összkép kialakítása a 16. század magyar értelmiségéről.

Kínálkozik egy másik út is, amely más oldalról segíti ismereteink gyarapítását. Ez pedig az, ha egyes életpályáknak lehetséges legaprólékosabb elemzéséből kísérelünk meg általános következtetéseket levonni. Sok ilyen pályakép összegzése, más oldalról közelítve meg a kérdést, nyilvánvalóan ugyancsak eredménnyel jár majd.

A következőkben ez utóbbi módszerrel egy igen figyelemre méltó életpályát teszünk vizsgálat tárgyává. Tíz évet tesznek összesen külföldi egyetemi tanulóévei, és százötven kötetes könyvtárának katalógusa maradt ránk annak a

³ JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei* = Uő, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történetéhez*, Bukarest, 1976, 10–24, a jegyzetek 310–312. Az ott megállapított törvényszerűségek az egész országra érvényesek.

Bódog (Macarius) Józsefnek, akit mind az irodalomtörténet, mind az egyháztörténet számon tart, jóllehet irodalmi munkássággal nem formálta országunk művelődését. Hová sikkadt a belé fektetett tudós igyekezet, mire szolgált a kortársai között kiemelkedően tekintélyes könyvgyűjtemény – ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A pesti származású Bódog József ifjúkori tanulmányait még a hagyományos keretek biztosították. Anyai nagybátyja volt Pesti Gáspár, az Erdélyben is tevékenykedő, ismert humanista, aki egyetlen unokaöcsének gondos nevelését irányította.⁴ Ez a családi kapcsolat a pálya indulására és későbbi alakulására is nagy hatással volt. Pesti Gáspár tudomásunk szerint nem végzett egyetemet, mellette ifjúkorában sem, később sem állt támogató. Még egy jövedelmezőbb kanonokság iránti kérelmét is visszautasította Verancsis Antal, a prépost. Amire élete folyamán mégis eljutott – királyi titkár, Maylád vajda notariususa, Martinuzzi titkára és protonotariususa, végül Castaldo idején a kincstartó ellenőre volt – azt mind szorgalmával és törekvésével érte el. Élete és pályája tele van homályos vagy számunkra kétséges fordulatokkal. Nem tisztázott, hogy voltaképpen mi volt a szerepe a Barát és a bécsi udvar közötti veszélyes ügyletekben, ugyanígy nem ismerjük pontosan azt a végzetessé váló ténykedését, amelyet élete végén Bécs ellen folytatott. De kérdéses hovatarozása a régi egyház és a reformáció kérdésében is. Mindezen megoldatlan problémák, ha közvetve is, jelentkeznek majd az unokaöcs életének tárgyalása során. Ugyanannyi segítséget jelent viszont ilyen vonatkozásban is mindaz a biztos adat, amelyet vele kapcsolatban eddig föltártak.

Ismert Pesti Gáspár bensőséges viszonya a humanizmushoz, és annak is egyik legjelentősebb erdélyi műhelyéhez, a brassói Honter-körhöz. E baráti társaság szellemi szintje és igényessége a mérték, amelyhez unokaöccse neveltetését és magasabb fokú iskoláztatását szabta. És talán innen eredeztethetjük Bódog József kiváló nyelvismeretét is, azt, hogy jól tudott németül és görögül, amellyel az ilyen tekintetben már akkor is hátrányos helyzetben lévő honfitársai közül kiemelkedett. Honter ajánlatára kereste föl talán Krakkót, ahol Josephus Pesti néven beíratta nevét a magyar bursába 1538-ban.⁵ Abból, hogy az egyetemre nem iratkozott be, arra következtetünk, hogy ez az út az akkor talán még csak gyermekifjúnak első külföldi próbálkozása, kitekintése volt. Felsőfokú tanulmányokra ekkor még nem kerülhetett sor. Annyi azonban föltelelezhető, hogy tudomást szerzett az akkor éppen ott, a Vietor-nyomdában foglalatostkodó Dévai Mátyás és Abádi Benedek buzgólkodásáról a magyar irodalmi nyelv, meg

⁴ Gustav GÜNDISCH, *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*, MKsz, 81(1965), 1–13; Pesti Gáspár levelei Nádasdy Tamáshoz (1554): MOL, Kamarai levéltár, 185, Nádasdy család levéltára, Missiles, 28. d.

⁵ SCHRAUF Károly, *A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke*, Bp., 1893, 32.

az anyanyelven megszólaltatott reformációs irodalom terén. És mindenesetre ebben a körben is ösztönzést kaphatott arra, amint az előtte és utána beiratkozott igen sok bursatársa, hogy tanulmányait a reformáció szülőhelyén folytassa.

A wittenbergi egyetemre 1540 novemberében iratkozott be, és négy évet töltött ott.⁶ Abból, hogy Melanchthonnak nemcsak hallgatója volt, hanem a házában, családjá körében lakott, arra következtetünk, hogy a nagy reformátornak egy itthoni barátja egyengette útját.⁷ Négy év abban a korban egy külföldi egyetemen csak kiváltságos keveseknek jutó, hosszú tanulmányi idő volt. Ebbe az alapozás és az ismeretek elmélyítése is belefér. Tőle magától tudjuk, hogy szép-tudományokat és teológiát tanulni ment a wittenbergi egyetemre.⁸

Az alapozás az egyetem „melanchthoni” szervezetének szabálya szerint enciklopédikus tudásanyagot adott. Ezt minden hallgatónak el kellett sajátítania. Az általános képzés latinul folyt, a klasszikusok, elsősorban Cicero olvasásával állandóan csiszolták a nyelvkészséget. Homérosz, Hésziodosz, Szophoklész, Euripidész, Theokritosz, Démoszthenész meg egy választott történetíró voltak a görög auktorok, és Pál valamelyik levele. Héberül olvasták a Genezist, a zsoltárokat, Salamon példabeszédeit és a prófétákat. Az aritmetikát, az asztronómiát és a természetrajzot Johannes de Sacrobusto, Eukleidész, Ptolemaiosz, Arisztotelész, Dioszkoridész és Plinius szövegei alapján tanulták. A tudományos módszert, az alkalmazást a dialektikai és a retorikai képzés biztosította. Csak ezen facultas artium többnyire két évet igénylő elvégzése után kerülhetett sor arra, hogy valaki az igazán egyetemi stúdiumokba, tehát a teológiába, a jogba vagy az orvostudományba mélyedjen el.⁹

Bódog József tanulmányi évei alatt a teológia professzorai voltak Melanchthon és Luther mellett Johan Bugenhagen, Caspar Cruciger és Georg Maior. Mindannyian kapcsolatban maradtak tanítványaikkal azok hazatérte után is. A különböző magyar egyházak sokszor fordultak hozzájuk küldöttjeik útján tanbeli kétségeikkel és hittételeik megfogalmazásával.

Az egyetem vonzásköre igen nagy volt, éppen a magas szintű teológiai képzés miatt. Hazánktól távol lévén, látogatása nagyon költséges volt. Két évi ott-tartózkodás egy hazai tanár vagy pap körülbelül egy évi pénzbeni járandóságot emésztette föl. Ennek következtében a természetes kiválasztódás törvényét követve az egész ország területéről csak a legtehetségesebb ifjak jutottak oda. Valóban elitképző intézmény volt, az innen kikerülők mint egyházi és világi értelmiség vezető szerepet vittek az ország szellemi életében. Bódog József ott-

⁶ „Josephus Pesti Ungarus”. *Album Academiae Vitebergensis*, ed. C. E. FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841, 185.

⁷ Philippus MELANCHTHON, *Epistolae*, ed. H. E. BINDSEIL, Halle, 1874, 199.

⁸ *Das chronikon des Konrad Pelikan*, hrsg. B. RIGGENBACH, Basel, 1877, 162.

⁹ Walter FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle, 1917, 215–220.

tartózkodása alatt (1540–1544) mintegy ötven magyar ifjú tanult Wittenbergben hosszabb-rövidebb ideig.¹⁰ Közöttük vannak a magyar humanizmus és reformáció legkiemelkedőbb egyéniségei: Heltai Gáspár, Szegedi Kis István, a Batiziak, Abádi Benedek, Kopácsi István, Valentin Wagner és Georg Hoffgreff, Gyalui Torda Zsigmond, Pécsi Gáspár, a szepességi meg az erdélyi városok papjai és tanárai közül sokan, valamint a mecénás nagyúr, Alaghy Gáspár. Ezek a közös tanulóévek hasznos ismereteket és barátságokat eredményeztek, olyan tőkét, amelyet azután egy életen át kamatoztatni lehetett. E kapcsolatok áthidalták az országhatárokat, és átszőtték a kettészakadt ország intézményeit.

Minden gyakorlatban gyümölcsöztethető haszna mellett a magyar ifjak peregrinációjának volt egyetemesebb következménye is: a látókör kitágulása. Az önértékelés, ezzel együtt a nemzeti tudat, európaiságunkból, földrajzi és történelmi helyzetünkéből adódó sorsunk reális mérlegelése, vagy annak legalábbis lehetősége. Ha a világpolitikának nem is, de az egyházpolitikának Wittenberg ezekben az években középpontja volt. Innen irányították 1541-ben a Wormsban, majd Regensburgban folyó tárgyalásokat a római egyház vezető ideológusai és a reformátorok között; ezek az esetleges egyeztetés lehetőségeit vitatták. A tételek megfogalmazásában Johann Eck állott szemben Martin Bucerral és Melanchthonnal. A megegyezésre már annál is kevesebb volt a remény, mert több kérdésben a reformátorok között sem volt nézetazonosság. Épp a wittenbergieket valamiféle csalódottság jellemzi ezekben az években. Luther is, Melanchthon is beismerte, hogy a rájuk bízott hívek gyakorlati kereszténysége messze van az Evangélium tanításától. Melanchthon 1542-ben szigorú feddést intézett az egyetemi ifjúsághoz laza erkölceik miatt. Ebben figyelmeztetett arra, hogy a büntetés már nem késhet soká, a Bizáncban lévő hatalmas oroszlánszobor magától nyugat felé fordult, megvalósul Johann Hilten fél évszázados jóslata Európa pusztulásáról.¹¹ Melanchthon ezután már haláláig nem tudott szabadulni ettől az eszkatologikus váradalomtól. Tanítványaival éppen ekkor olvasta Dániel próféciáit is a birodalmak pusztulásáról. Mindnyájan ezt az élményt hozták magukkal Wittenbergből, csak az ebből leszűrt tanulság módosul majd kinél-kinél lelki alkattal vagy elhivatottsággal szerint. 1543-ban az erdélyi egyház küldöttei jelentek meg Wittenbergben, a Honter fogalmazta *Reformatiót* hozták jóváhagyásra. Mind Luther, mind Melanchthon egyetértettek a megfogalmazással. Melanchthon annyira, hogy külön ajánlólevéllel ellátva Wittenbergben ki is adta. Ez a melanchthoni dedikáció tömör összefoglalása az azokban az években hirdetett

¹⁰ Lásd RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINYI Tibor, Bp., A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222–239. A jelen kötetben: 220–242.

¹¹ CR, IV, 780–781.

nézeteinek, az őt is, magyar diákjait is foglalkoztató kérdéseknek. E vigasztaló üzenet mondanivalója az, hogy e pusztuló világban, amikor az „epikureusok” fenn hirdetik, hogy nincsen gondja Istennek az ő népére, e teljes romlás közepette is áll az ígéret, hogy ha állhatatosak maradtok, megmarad az Ige közöttetek. Mert igaz ugyan, hogy mindez bűneink következménye, de ez a nyugati világért annyi éve vérző Pannoniának nem vigasz, nem enyhíti szenvedését. Hol a tengernyi szenvedésben a kikötő, a menedék? Csak az ígéret, hogy amint Noé, a nagy előkép és háza népe, úgy az igazak egy kis csoportja megmarad a nagy pusztulásból. A megmaradók, a választottak csak az Evangéliumot tisztán őrzők lehetnek, és ez talán éppen az erdélyi egyház.¹² Ez volt az a tanítás, hallva is, olvasva is erőt adó szó, amely a magyarok számára akkor csakis Wittenbergben hangzott el!

Négy év tanulmány után, 1544 nyarán Melanchthon Pesti Józsefet tapasztalatcserére küldte a délnémet és a svájci egyházakhoz. Az út előzménye az volt, hogy a német és svájci egyházak eltérő úrvacsorai nézeteinek közelítésére létrehozott wittenbergi egyezményt (1536) követően mindkét oldalról fölmerültek újabb ellenvetések. Az eltávolodás meglehetősen nagy volt, és ha a kérdésben minden teológusnak egyéni nézete volt is, a reformáció két, nem is éppen mindig barátságos táborra oszlott. E két tábor közötti tanulmányútra indult Pesti József 1544 kora nyarán, a szíve szerint békés megegyezésre hajló Melanchthon meleg hangú ajánlólevelével megtámogatva. Az ajánlólevélnek az volt a következménye, hogy útja valóságos diadalút volt, a városok is, a lelkészek is kézzől kézre adták. Az útját követő levelezés igen sok rá vonatkozó, személyes adatot is tartalmaz. Itt találkozunk nevének görögösített (Macarius) formájával. Megtudjuk azt is, hogy szülei a török elől Pestről Kassára menekültek. Székesfehérvár török kézre jutásának sorsa, amelyet talán egy közvetlen szemtanú leírása alapján mesélt el, őszinte részvétet keltett hallgatóiban. A speyeri birodalmi gyűlést útba ejtve először Strassburgban állapodott meg Martin Bucernél, Melanchthon barátjánál. Ő hosszabb eszmecsere után írásban is átadta neki tanítását. Bucernek igen jó véleménye volt latin- és görögudásáról, a Bibliában való verztatásáról. Sietve adta tovább az örömhírt, amit Macariustól hallott, hogy Magyarországon milyen csodálatosan terjed Krisztus országa, ugyanakkor, amikor a király országát egyre fogyasztja a török. Folytatva útját, Macarius Baselben töltött néhány napot, majd hosszabban időzött Zürichben. Itt Bullinger vendége volt, vele görögül váltott levelet. A kiváló hebraista Konrad Pellikan naplójába is bejegyezte látogatását, innen tudjuk családi viszonyait. Majd az egész baráti társaság, Rudolf Gualter, az ifjabb Zwingli, Bibliander és Froschauer lovon Konstanzig kísérték. Ulm, Augsburg, Schwäbisch Hall voltak

¹² *Uo.*, V, 172–173; RMNy 52.

útjának következő állomásai, mindenütt kikérdezték és kérdéseire választ adtak. Nürnbergben Veit Dietrich nagy érdeklődéssel olvasta el a nála lévő, Bucertől és Bullingertől kapott úrvacsorára vonatkozó véleményeket. A városi magisztrátus itt is, mint már Ulmban és Augsburgban is, gazdagon megajándékozta. Két hónapi távollét után könyvekkel megrakodva tért vissza Wittenbergbe. Bullingernek írott leveléből tudjuk, hogy Melanchthon milyen izgatottan olvasta el a svájciak értekezéseit, és a békesség kedvéért milyen körültekintően akadályozta meg azt, hogy ezek az iratok Luther kezébe kerüljenek, ugyanakkor hogyan biztatta őt magát arra, hogy tárja föl nyugodtan előtte minden kétségét. Macarius ugyanis útját követően ingadozott a svájciak és Luther úrvacsoratana között.¹³ Az iratok itt megszakadnak, nem tudjuk, hogy végül is melyik irányzathoz csatlakozott. Wittenbergi tartózkodásáról az az utolsó képünk, amint a Praeceptor dolgozószobájában teljes egyetértésben hajolnak a Bucertől és Bullingertől kapott, mindkettőjüket olyan nagyon foglalkoztató irományok fölé.

Hosszúra nyúlt tanulmányútja után megint csak nagybátyja környezetébe tért vissza. Mikor ugyanis Brassó városa 1545-ben és 1546-ban is nagyobb ajándékokkal honorálja Pesti Gáspár jóindulatát vagy szolgálatát, az unokaöcsnek is ajándékozott egy-egy darab bagazia nevű kelmét.¹⁴ A számadáskönyvekben ezek a tételek mindig ajándékként szerepelnek, és Josephust is Pesti Gáspár nővére fiaként említik, ami azt mutatja, hogy csak alkalmi kedveskedés a város részéről, és nem ellenszolgáltatás.

Sorsát továbbra is nagybátyja irányította, mert 1547-ben mindkettejüket Bécsben találjuk. Ekkor Pesti Gáspár Haller Péterrel Martinuzzi követeként útban volt V. Károly császárhoz, és közben a királlyal is tárgyaltak.¹⁵ Ekkor helyezhette el unokaöccsét egykori főnöke, Maylád István vajda fia mellé nevelőül. A török fogságban lévő Maylád fia, Gábor, nagybátyja, Nádasdy Tamás udvarában nevelkedett Nyugat-Magyarországon. 1547 nyarán érte el tizedik életévét, és ez alkalomból a király a bárók sorába emelte. Időszerű volt, hogy az addig szüntelenül „furfantjaival” foglalatokodó ifjú nevelését megfelelő kézbe tegyék. Pesti Gáspár viszont öccsét ezzel a királyi Magyarország legjelentősebb politikai pályáját befutó főúrnak familiájába juttatta. Macarius – az új környezetben nevét így használta (a számadáskönyvek Josa diákként emlegetik) – 1547 augusztusától Bécsből tudósította Nádasdyt, vagy a családi ügyekben őt helyettesítő Perneszy Györgyöt Gábor úrfi nevelését illető gondjairól. Ugyanazon év őszétől Nádasdy rábízta a Bécsben őrizetben lévő Perényi Péter körüli titkári

¹³ ZSINDELY Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai*, *Studia et Acta Ecclesiastica*, 2(1967), 61–68; Uő, *Pesti Macarius József levelezése Bullinger Henrikkel*, *Studia et Acta Ecclesiastica*, 3(1973), 933–953.

¹⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, III, Kronstadt 1896, 263, 339, 369.

¹⁵ KÖVÁRY László, *Erdély történelme*, III, Pest, 1880, 99.

teendők végzését is. Perényit az ötéves fogság annyira megviselte, hogy Macarius szolgálata már csak egy fél évig tartott. A Nádasdynak küldött rendszeres tudósításokban beszámolt a nagyúr hanyatló egészségéről, az egyre hatalmasodó köszvény romboló hatásáról. Közel érezvén a véget, Macariust sürgette, hogy végrendelete leírásával megelőzzék a halált.¹⁶ Perényi fogsága utolsó időszakában Augustin Hirschvogel ó- és újtestamentumi párhuzamos helyeket ábrázoló képsorozatához verseket írt. E *Concordantz* című album két évvel Perényi halála után, 1550-ben jelent meg Bécsben.¹⁷ A jövő kutatás feladata, hogy földerítse körülötte Macarius esetleges simító, sajtó alá rendező szerepét. Az ifjú titkárnak ez a szolgálat valóságos beavatást jelentett a közélet, a közelmúlt szövevényes politikai titkaiba, amelyeknek Perényi hosszú ideig részese és bonyolítója volt. A jelenben való forgolódáshoz a Maylád-fiú gyámolítása közben idomult. Leveleiben hol Oláh Miklós kancellárnál, hol a magyarországi hadak főkapitányánál, Salmnál tett látogatásairól esik szó. Nádasdy mind országos dolgokban, mind családi ügyeiben messzire tekintő politikus volt. Fia ekkor még nem lévén, az unokaöccsel is megvoltak a terve. Részt kellett venniük az országgyűlésen, alkalmas időben a fiúnak elő kellett állnia egy-egy orációval. Ezek nyilván inkább a praeceptor fölkészültségét dicsérték. Macarius mindent megtett, hogy neveltjét udvarképesse tegye, Maylád István Konstantinápolyból nyugtázta is igyekezetét.¹⁸ Közben még a fiú egészségére is gondot viselt, a nyári hőségben a tanítás reggel és este séta közben folyt, hogy a fiú túlságosan föl ne hevüljön. Váltakozva Bécsben és Sárvárrott, vagy Nádasdy más kastélyában töltötték idejüket kettő és fél évig. Akkor Macarius alighanem belefáradt az igyekezetnek is, képességnek is híjával lévő Maylád-fióval való bajlódásba, s föl hagyott nevelői pályájával.

Sorsának új fordulatáról Verancsics Antal leveléből tudunk. A kocka ugyanis fordult közben, és most a diplomáciai küldetésben sokszor nyugatra utazó, egykor visszautasított Pesti Gáspár készítette elő Verancsics számára a királyi Magyarországon való letelepülést. 1549 decemberében írta Verancsics Pesti Gáspárnak, hogy unokaöccsével „végre egy levegőt szív” Sárvárrott. Majd arról értesíti a következő év februárjában, hogy Macarius eltávozott a könyveihez.¹⁹

¹⁶ Macarius levelei Perneszhnek: Bécs, 1547. aug. 12.; Bécs, 1547. okt. 1. Nádasdynak: Bécs, 1547. okt. 8.; Bécs, 1547. nov. 30.; Bécs, 1547. dec. 6.; Sárvár, 1549. aug. 2.; Bécs, 1550. márc. 24.; Padova, 1551. szept. 1.; Padova, 1552. ápr. 9.; Padova, 1552. júl. 22.; Padova, 1552. júl. 27.; Padova, 1552. aug. 18. Miskolc, 1554. jún. 4. MOL, Kamarai levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 18. d.; KUMOROVICZ L. Bernát, M. KÁLLAI Erzsébet, *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból*, I, Bp., 1959, 275, 301.

¹⁷ Karl SCHWARZ, *Augustin Hirschvogel und Peter Perenyi*, Zeitschrift für Bildende Kunst, neue Folge, 28(1916–1917), 197–203.

¹⁸ Georg PRAY, *Epistolae procerum Regni Hungariae*, II, Posonii, 1806, 173–174.

¹⁹ *Verancsics Antal összes munkái*, VII, Pest, 1865, 11–12, 33–34.

Bécsbe utazott, ahol türelmetlenül várta Nádasdy engedélyét, hogy még a hőség beállta előtt Olaszországba indulhasson. Az engedély és a szükséges támogatás is megérkezett. Nemcsak az övé, mert 1550 decemberében Fráter Györgynek írt Padovából.²⁰ Ajándékkal kedveskedett neki, egy Lysimachusszal, amelyet Velencében vásárolt. Fogadja el, ha nem is olyan szép, mint az Erdélyben, Hátszegen mostanában találtak, mert nem aranyból van. A levélből nyilvánvaló, hogy újabb külföldi útját a Barát is támogatta, ami ismét nagybátyja közbenjárásának volt köszönhető. Pesti Gáspár ekkor már Fráter György protonotariusus volt. Tekintélye is, befolyása is nagy lehetett, Dávid Ferenc is ekkor kérte pártfogását.²¹

Közvetve e tekintély mögé húzódott ebben az évben a Heltai-nyomda is. Heltai Gáspár 1550-ben kinyomtatta Martin Bucernek az úrvacsoráról szóló értekezését, azt, amit Macarius kapott tőle strassburgi látogatása alkalmával. Ezt az iratot Heltai vagy már Wittenbergben megszerezte Macariustól, vagy csak most jutott hozzá, mindenesetre az előszóban megemlíti nevét. A hivatkozás a „honestus Iuvenis Iosephus Macarius”-ra mint közvetítőre valamiféle védelmet jelenthetett Pesti Gáspáron keresztül Fráter György haragja elől.²²

Macarius 1550-ben jogot tanulni ment Padovába, ehhez kérte Nádasdy támogatását, 1552-ben további két-három évre. Külföldi egyetemi jogvégzettséggel világi pályán akkor nálunk csak az országos főhivatalokban rendelkezett néhány magas rangú tisztségviselő. Macarius bécsi évei alatt ilyen terveket érlelhetett magában, nyilván Nádasdy tudtával és a további támogatás reményével. Pártfogóját Padovából is szorgalmasan tudósította mindarról, amit látott vagy hallott. A világpolitikából arról, ami a Velencei Köztársaságban is szóbeszéd tárgya volt, meg a tridentini zsinat körüli bonyodalmakról. Könyveket is küldözgetett haza, levele végén pedig rendszerint valami könnyed vagy pajzán históriát mesélt el részletesen.

Padovában a magyar kolónia ezekben az években tíz-tizenkét tagot számolt, és főleg főrangú ifjakkól, meg azoknak kísérőiből állott. Évekig ott tanult Révay Ferenc nádori helytartó három fia, a Thurzó és Keglevich családok ifjú tagjai. Éppen Macariusszal egy időben volt Padovában Draskovich György és Dudith András is. 1552-től ott tanult Oláh Miklós unokaöccse, Bona György a fiatal Istvánffy Miklóssal, valamint praeceptoruk, Zsámboky János, majd Forgách Ferenc is. Az Oláh-pártfogoltak érkezése Macarius életébe is változást hozott, mert ezután asztaluknál étkezett. Azért kérhette ezt Oláh Miklóstól, írta

²⁰ Padova, 1550. dec. 6. A levél csak Ábel Jenő kivonatából ismeretes. MTAK, Kézirattár, Ms 335/11, f. 6.

²¹ DÁVID Ferenc, *Elegia scripta ... cui praeposita est epistola ... ad Casparum Pestinum*, h. n., 1550.

²² RMNy 84.

Nádasdynak, mert Bécsben a Maylád-fiúval Bonát és Istvánffy is tanította egy ideig. Bécsben szerzett jó kapcsolatait mutatja, hogy Siegmund Herbersteinnel, az osztrák kamara vezetőjével is levelezésben volt. A fölújuló török háború miatt egy ideig nem kapott hírt Nádasdytól. Aggódó kérdezősködésére ekkor Herberstein írja meg neki Nádasdy lippai vitézkedését és azt az ünneplő fogadtatást, amellyel ezért Bécsben várták. Csak tanulmányairól nem ír azokban a levelekben, amelyek ránk maradtak. Így csak föltételezhetjük, hogy mint a Révay-fiúk, ő is a svájciakkal rokonszenvező, eretneksége miatt később menekülésre kényszerített Matteo Gribaldi jogászprofesszort hallgatta.

E padovai tanulóévek alatt kapcsolatba került az ország főrangú családjának fiaival, azokkal, akik hazatérve országos hivatalok vezetői lettek. Képzettsége és ismeretségi köre is megvolt ahhoz, hogy érvényesülése irányában táplált terveit megvalósítsa.

1554 februárjában már itthon volt, Pesti Gáspár akkor Szebenből kérte Nádasdy támogatását özvegy nővére és annak egyetlen gyámola, József fia részére. Talán már ekkor is egy miskolci házra vonatkozó királyi adományról volt szó. Júniusban ugyanis ehhez kérte Macarius Nádasdy segítségét. Nádasdy a város földesurának, Balassi Zsigmondnak pártfogásába ajánlotta Macariust és anyját.²³ Az özvegy, és talán a fia is akkor Kassán élt a Nádasdyval familiáris viszonyban lévő Zoltán családnál, mert minden postát ide kérnek. A miskolci háztulajdon további sorsa ismeretlen.

Az 1554-es év folyamán a család elvesztette fő támaszát. Pesti Gáspár az Izabella és fia visszahozatalát előkészítő szervezkedés gyanúja miatt kegyvesztett lett, majd az év szeptemberében pestisben meghalt Szebenben. Ezzel Macarius érvényesülése a királyi országrészben, egy időre legalábbis, lehetlenné vált.

Nyolc évig nem hallunk róla. 1562-ben azután egyszerre a politikai élet emlegetett szereplőjévé vált. A közbeeső időben talán Balassi Zsigmond közvetítésével került ennek bátyja, Balassi Menyhárt környezetébe. Balassi Menyhártról az utókor, a róla szóló *Comoedia* bizonyosan sok igazságot tartalmazó, de mégiscsak tendenciózus ábrázolása alapján, teljesen egyoldalú képet őriz. Sokszoros pártváltoztatása, „árultatása” miatt a két országrész között „passamezzát” járó, már-már falstaffi figurája lett a 16. századnak. A valósághoz talán közelebb járunk, ha helyét itt sem, ott sem találó, az oligarchiának az újabb kori magyar államrendbe beilleszkedni nem tudó képviselőjét látjuk benne. Ő maga írta, hogy utolsó átállására Izabella magyarokat elidegenítő lengyel udvara készítette. Nehezen képzelhető el, hogy mindkét uralkodó versengve csábította magához, ha nem korának legkitűnőbb hadvezérét kívánták volna megnyerni. Schwendi

²³ Balassi Zsigmond Nádasdy Tamásnak, 1554. jún. 2. MOL, Kamarai levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles.

Lázár, a császári hadak főkapitánya „hazájába, Németországba megtértében is mind asztala fölött és mind egyéb időkbe sok fő helyeken nagy böcsülettel emlegette az ő benne látott hadakozó jószágokat, kivel Isten őtetis meg ékesítette. Kiról oly dicsőkedéssel szólt, hogy sohol éltebe mását hadakozásba nem látta. Forgách Simon magyarországi főkapitány, ki vele forgott egy hadba, úgy emlékezik róla, hogy ha a deáki tudományis mellette lett volna és élne, ez mostani világnak csillga volna.”²⁴ Ezt a hiányzó deáki tudományt kellett mellette Macariusnak pótolnia, és helyette mint titkárnak diplomáciai küldetéseken eljárnia.

Legkorábbi ilyen ténykedése, amelyről forrásaink tudósítanak, a székelyek fölbujtása volt János Zsigmond ellen. Ez a vállalkozás, amelynek gyeplőit a királyi Magyarországon tartották, csak egy volt az Erdély megszerzésére irányuló hadicselek közül. Zay Ferenc, a kassai kapitány jelentette 1562 márciusában, hogy Balassi Menyhárt ezt a „practicát” és az előzőket is titkára, Josephus literatus útján bonnyolította.²⁵ A közlés ugyan származhatik sokadik kézből, hallomásból, és Zay fontoskodó hírszolgálatának se kell mindig hitelt adnunk, de mégse vonhatjuk kétségbe Macarius szerepét. Ha valóban tárgyalt a székelyekkel, akkor gyaníthatóan a Nádasdy–Maylád-érdekcsoport állott az ügy mögött. Erdemei mindenesetre voltak, mert nemsokára, Balassi átpártolását követően, 1562 májusában 80 forintot kapott a Kamarától. Júniusban pedig Josephus Bodogh Pestiensis a király iránt tanúsított hűsége következtében elszenvedett kára ellenében az udvartól ezer forint adományban részesült. Hamarosan házvásárlás céljára szerzett kétszáz forint értékű dézsmabérletet, ezt utóbb készpénzre váltották át.²⁶ Balassi Menyhárt ügyeiben ő járt el a királynál is, a kancelláriában is, hol Bécsben, hol Pozsonyban képviselte urát. A királytól és a Kamarától jövő iratokban neve sokszor szerepel.

Az erdélyi megtorlás nem maradt el. 1563 júliusában János Zsigmond nevében Szebenben lefoglalták és Gyulafehérvárra szállították az infidelis Bódog Józsa ingóságait, és mintegy százötven kötetes könyvtárát.²⁷ Otthona tehát Szebenben volt, ott, ahol Pesti Gáspár is meghalt. A városban volt egy magyar nyelvű közösség, mert két évtizeden keresztül igen jó nevű, az irodalomban is tevékenykedő lelkészeket tartottak számukra. A zsoldárfordító Szegedi Lajos, a Kálvinnal és Bullingerrel is levelező Belényesi Gergely és Bódog idejében a Wittenberget járt Fodor Bálint neve ismeretes magyar lelkészekül.²⁸ Ebben a társaságban megtalálhatta helyét könyvtárával együtt.

A lefoglaláskor készült inventarium meglehetősen pontos, annak alapján

²⁴ SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter*, Sopron–Bp.–Győr, 1939, 27.

²⁵ EOE, II, 147.

²⁶ Wien, 1562. máj. 26. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hung. fasc. 85. Mikrofilm: MOL, W 683. 1562. okt. 2. Még nem fizették ki, uo., f. 105. A dézsmabérlet: 1563. máj. 5., uo., f. 54v.

²⁷ Belu SABIN, *i. m.*

²⁸ Heinrich HERBERT, *Die Reformation in Hermannstadt*, Hermannstadt, 1883, 42. Fodor Bálintot lásd RMNy 189, a megyesi zsinat aláírói között.

könyvtárát rekonstruálni lehet. Mindenekelőtt mennyiségével emelkedik könyvgyűjtő kortársai fölé. A korabeli polgári értelmiségiek hagyatékában általában 30-50 könyvet vettek leltárba, ami két polcnyi könyvmennyiséget jelent. Zay Ferencnek és Thurzó Szaniszlónak hetven-nyolcvan könyve volt. Bódog József könyveinek legnagyobb részét tanulóévei alatt szerezte, főképpen Wittenbergben. A könyvtár alaprétegének tekinthetjük az általános stúdiumokhoz szükséges latin és görög szerzők műveit és a segédletként szolgáló szótárakat. Erasmustól a kötelezőnek mondható *Adagia* és *Apophtegmata* mellett megvolt könyvtárában a *Symboli explicatio* egy kiadása is, valamint az Euripidész- és Lukianosz-fordítás. Szerepel még az *Újtestamentum*-fordítása és Jeromos műveinek 9 foliót tévő Erasmus-tól való kiadása.

A törzsanyag a wittenbergi teológus könyvtára, mennyiségét tekintve is ez a legjelentősebb. Luther és Melanchthon tíz-tíz műve mellett Brenz, Oecolampadius, Pellicanus, Gualter és Kálvin szerepelnek a jegyzékben. Az utóbbiak némelyike bizonyára a svájci tanulmányút emléke. Igen sok az egyházatyá, ezekre is Wittenbergben volt szüksége, ahol a „testimonia patrum” érv volt a viták eldöntésénél. De Bibliander Alcoran-kiadását is ott szerezte be, mert az akkor (1543) jelent meg Melanchthon kísérettanulmányával. Olaszországi útjának szerzeménye Manuél Khrüszolorasz és Kónsztantinosz Laszkarisz grammatikája, valamint Guarino *Erotematája* és az olasz Biblia. Sokkal több könyvről nem bizonyítható az olaszországi eredet, valószínűleg anyagi helyzete nem tette lehetővé a költséges könyvvásárlást. Magyar szerzőtől is akad könyv, Temesvári Pelbárt és Bánfy Gergely egy-egy műve, és Pesti Gábor *Újtestamentuma*. Honternek csak 1541 előtti kiadványai voltak meg könyvtárában, amiből talán arra következtethetünk, hogy egyetemi tanulmányai előtt Brassóban járt iskolába. A legújabb könyvnek látszik Albertus Novicampianus 1557-ben Krakkóban megjelent *Oratiója*. Elvéve akad a polgári olvasóközönség körében használatos vagy népszerű könyv is, Brant vagy Leonhard Fuchs munkája. És szerepel a jegyzékben lanttabulatúra is. Szórakoztató, könnyű olvasmány egyetlen található, az viszont a magyar olvasóközönség körében nagyon ritka *Coelestina*. A mindennapi életet segítő egyéb kézikönyvet a gyűjteményben egyáltalán nem találunk. Ennek két magyarázata lehet. Föltehetjük, hogy Bódog József intellektuális érdeklődése a teológiai szakirodalomra korlátozódott, és a járulékos anyagtól eltekintve könyvtárát is csak ezen a téren fejlesztette. De kínálkozik egy másik magyarázat is, és ezt tartjuk valószínűbbnek. Ez pedig az, hogy volt egy kisebb, másik gyűjteménye is, amely mindig a keze ügyében volt, és azt Magyarországra is magával vitte.²⁹ Gyulafehérvárra szállított könyveinek sorsa ismeretlen, név-

²⁹ A Györi Székesegyházi Könyvtár régi könyvgyűjteményében, amelyet Naprágyi Demeter hozott el Gyulafehérvárról, mintegy húsz könyv azonosítható cím szerint Bódog könyveivel.

bejegyzésével ellátott könyv eddig, tudomásunk szerint, az erdélyi könyvanyagban nem bukkant föl.

Forgách Ferenc történeti munkájában az 1564-es évnél megjegyzi, hogy Miksa egyik terve az erdélyi kérdés megoldására az volt, hogy János Zsigmondot eltéti láb alól. Erre a célra Balassi Menyhárt titkáráként Macarius József át is vett 2400 forintot azzal, hogy a végrehajtást elvállalják.³⁰ Forgách Ferencet nem egyszer sikerült már tetten érni azon, hogy az udvari pletykákból ellenőrzés nélkül mindent az utókorra örökített, különösen akkor, ha az kortársaira nézve kedvezőtlen volt. Amit e közlésének háttéréből kideríthetünk, az a következő. Bódog József 1564 áprilisában a királynál volt kihallgatáson, innen magával vitt egy utasítást a Kamarának, hogy a király különös kegyéből utaljanak ki neki ezer forintot. A Kamara praefectusához külön utasítás szolgált, hogy a király óhajára sürgősen Szatmárba kell jutnia (ott tartózkodott Balassi Menyhárt), ezért útjában segítsék.³¹ Ennyi az, amit a királyi leiratokból kideríthetünk, a többit Forgách is, mi is legfőljebb hozzátehetjük vagy következtethetjük. A 2400 forintnak is van valóságmagva, mert kétszer is részesült ezer forintos adományban, továbbá a 200 forintos tizedbérlete is kétszer szerepel a kamarai számadásokban. Ezt azután az udvari pletyka már egy összegként emlegethette, tódítva ezzel is urának bűnlajstromát.

E büntettek felsorolásával a 16. század egy irodalmi alkotása foglalkozik, amelyben Bódog Józsa is szerepel. A Balassi Menyhárt árultatásáról szóló *Comoedia* egy politikai pamflet, amely az erdélyi tábor egy szűkebb csoportjának szellemi fegyvere volt a hadviselésben. A színmű második jelenete Balassi Menyhártot ábrázolja tanácsosai körében. Ezek között az egyik Józsa diák, akit Oláh érsekhez küldenek, hogy a hitcsere ügyében ura látogatását előkészítse. Bódog Józsról a kortársak jól tudták, hogy legalábbis régebben milyen elmélyülten foglalkozott teológiai kérdésekkel. A harmadik jelenetben ennek jellem-

De nevét vagy bármi áruló bejegyzést nem sikerült fölfedezni ezekben a kötetekben. Csak Hieronymus 1516-os baseli kiadásának 5. és 7. kötetében olvasható egy bejegyzés: Casparis Pesthini, 1526. Föltételezhetnénk, hogy ez a két kötet nagybátyja könyvtárából jutott, akár az ő gyűjteményével Győrbe, de a névalak és az íráskép nem jogosít föl az azonosításra. Pesti Gáspár – ugyan jóval későbbi (1550–1554) – névalírása mindig Gaspar Pesthiensis. Pecsétjének körirata is ez. (A címer megegyezik azzal, amit Jakó Zsigmond talált.) A mi Pesti Gáspárunknak neve csak idegen kéztől, Verancsics és Dávid Ferenc korábban idézett helyein található Caspar Pesthinus formában. Valószínűbb, hogy a győri Hieronymusok a pálos Pesti Gáspár könyvei voltak. Ugyancsak neki tulajdonítja VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessora*, MKsz, 96(1980), 240.

³⁰ „Ad tollendum etiam veneno animum adjecit, datique sunt bis mille quadringenti numi aurei Josepho Macario, Melchioris Balassae secretario, quod isti exequendum susceperant.” *Forgách Ferenc Magyar története*, Pest, 1866, 279.

³¹ Wien, 1564. ápr. 13. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hung. fasc. 88. Mikrofilm: MOL, W 686; Kamarai levéltár, Ben. res., Másolati Kv., f. 72.

zésére tömöríti a predestináció-hit fejtegetését. Közismert volt Oláh érsekkel való több évtizedes ismeretsége, meg az, hogy sokszor megfordult az udvarnál. Következésképpen a meggyőződésünk szerint Bécsben keletkezett *Comoedia* írója és olvasóközönsége számára is nyilvánvaló volt, hogy ő a legalkalmasabb személy a közvetítésre.

Józsa diák portréja a *Comoediában* a jellemzőt ragadja meg; rövid szerepeltetése ellenére a kortársak is, mi is az egész pályát érezzük mögötte. A beállítás nem rosszindulatú, mert a szerzőnek vagy a mögötte álló érdekcsoportnak nem az volt a célja, hogy éppen az ő személyét tűzze tollhegyre. Amennyire ilyen távolságból egyáltalán megítélhetjük, a darab írója Józsa deáknak a függőség kötelékében elfoglalt reális helyzetét jelenítette meg.

Gyakori bécsi útjaira figyelve éppen e függő viszonyból való szabadulási törekvéseire következtethetünk. Menyhárt úr érdekeinek képviselője mellett ugyanis legalább úgy eljár a sajátjában is. Nem az apránként csurranó-cseppenő adományokat halmozta, hanem nagyobb akciói voltak. Ezek arra mutatnak, hogy önálló személyiség volt, kiemelkedett a familiárisok nagy tömegéből, akik egy credentialis fölmutatásával szó szerint közvetítették és csak azt közvetítették, amit uruk rájuk bízott. 1564-ben az egyik királyi leirat még Balassi Menyhárt familiárisaként említi, a hamarosan ezt követően a király azt írja, hogy „patrociniumába” fogadta.³² Ezt a fogalmat ugyan nagyon nehéz lenne egészen pontosan meghatározni a társadalmi-hivatali dignitások között, de annyi bizonyos, hogy a csak dominustól való függőségből kiemeli, útja szabad és közvetlen a királyhoz.

A független egzisztencia megteremtését célzó kísérletét – ennek tekintjük a miskolci házadomány körüli buzgólkodását – 1554-ben sajnálatos külső körülmények lehetetlenné tették. Amint Balassi Menyhártot követve visszatért a nyugati országrészbe, ismét házvásárlásra kért királyi adományt 1562-ben. Nagyszombatban telepedett le, itt vásárolt két házat is. Az egyik a Gabona vagy Ferencesek utcájában volt, a másik a Pálosok utcájában, mind a kettő tekintélyes kőház.³³ 1565-ben megnősült, a királytól ez alkalomból 60 forint nászajándékot kapott.³⁴ Mint Nagyszombat város polgára, Telegdi Miklós szerint tekintélyes kereskedelmet bonyolított le.³⁵ A tanács küldöttjeként sokat volt távol otthonától, Pozsonyban és Bécsben is ő intézte a város vitás ügyeit. Mint bennfentes nyilvános audiencián volt a királynál, secreta audiencián pedig dr. Zasiusnál,

³² Wien, 1564. ápr. 25. Haus- Hof- und Staatsarchiv, Hung. fasc. 88. Mikrofilm: MOL, W 686.

³³ Nagyszombat Város Levéltára: Okresný archív Trnava, Daňové registre. A hiányosan fennmaradt városi számadáskönyvek szerint 1579-ben az első és a negyedik kvartában fizetett adót. 1584-ben ugyanott özvegye adózott. Két házának helyét Granasztói Györgytől tudom, neki köszönöm azt a tájékoztatást is, hogy nem tartozott a város legvagyonosabb polgárai közé.

³⁴ 1565. dec. 17. MOL, Kamarai levéltár, Ben. res., Másolati kv.

³⁵ TAKÁTS Sándor, *Szegény magyarok*, Bp., é. n., 139.

hogy Lisztinek továbbítsa a város kéréseit. 1568-tól maradtak fenn hazaküldött jelentései a „szentegyhaz es ispital szöleyről valo privilegiomnak megconfirmalasa felöl, a komaromi vammak dolga felöl es a predicator dolga felöl”.³⁶ Jelentéseiből láthatjuk, hogy egy magyar város jó kapcsolatokkal rendelkező küldöttje hogyan intézte megbízatását akkor Bécsben: „veghezetre a Praedicator felöl az ti kgtök kerese utan en magamnak s hazam nepenek üdvössegeert is egy nehany izbe sok jo szokkal esedöztem audientiaert Öföls-nek, hogy a mi supplicacionkra ki Isten szerint méltó és igaz rajtunk körönyülven kegyelmes választ tönne. Sámbocki uramat is miért hogy igen ösmerös Zasiusval erősen kertem s adiuvaltam, hogy szoljon neki, azt ő is megmivelte illenkeppen, először hozzaja ment s ugy könyörgött mint hazaja mellett olly szükséges dologban, ki lölkök üdvössegibe jár: masodszor egy cedulat irt vala neki rövidedön jeles igyekvel, arra Zasius uram ismeg cedulaja által önne keze irasaval valaszt teven rafelelt, hogy per bonam occasionem örömet proponalla Öfels-nek maganak teven a supplicaciot szoval is szive szerint terekezik mellette: Harmadszor im tsak tegnap entülem rea kerletven ebedre oda hozza vitette vala magat ki jüven azt mondta hogy mind etelnel s mind etel utan eleget szolt neki, hogy a több dolgok között az Isten causajat ne vesse hatra s ne negligálja, ha a Krisztusban valo hitit igazan akarja vallani: Amaz mosologva egy kis haragbol azt mondta, hogy megmiveli időt varvan neki csak ne üvöltsön. Mind ezekből kegytek ertheti, hogy mi a sollicitas dologban diligenter eljartunk, valamint jobban tudhattuk, de a többit már Istenre kell hadnunk quia in manu Domini est cor regis.”³⁷

Az „Isten causaja”, amelyben ekkor annyit fáradt, a protestáns prédikátor ügye volt. Az érsek elérte, hogy székvárosában királyi rendelet üzze el Huszár Gált. A polgárok a helyzetbe nem nyugodtak bele, és befolyásos, amellet protestáns érzelmű új polgártársukat Bécsbe menesztették, hogy megtalálja a kiskapukat prédikátoruk visszahozatalára. Hiábavaló volt Bódog József régi ismeretsége Zsámbokyval, mert útja végül se járt eredménnyel.³⁸

³⁶ Pozsony, 1568. jan. 27. (magyar); Bécs, 1568. febr. 11 (latin); Bécs, 1568. febr. 24 (magyar); Bécs, 1568. márc. 25. (magyar). Nagyszombat Város Levéltára: Okresný archív Trnava, Missiles, Kart. 7.

³⁷ 1568. febr. 24-én kelt levele, uo.

³⁸ Részletesen ismerteti a küzdelmet SCHULEK, *i. m.*, 74–81. Bornemisza Péter a *Foliopostillában* (1584) említ egy Bodog Iosát: „Ha valaki most tamadna, ki mondana hogy Isten küldötte ötet, es uy tudomant hirdetne, nem kell annak hinní, mint Arany Tamas, es Bodog Iosa es amaz fekete ember, es az uy keresztyenec ... kic olly tudomant hirdettec, melly ellenkezie az Evangeliummal.” Macarius és társai kérésére állították ki az osztrák lelkészek Siboltiról az igazolást, hogy távol áll a „fanatikusok” tévelygéseitől, ugyancsak örölk magá Bornemisza írta, hogy „oltalmazná az Krisztus Evangeliumjat”, bizonyos tehát, hogy a fent idézett helyen Bornemisza egy ismeretlen hasonnevű személyről beszél. Az *Ördögi kísértetekben* (1578) egy Józsa deákról ír: „Egy Iosa deac io tudomanyos vala, mind deac, mind görög irasba, mind polgari mind egyhazi dologba. De ha tiz ezer forintya volna is, egy forintot el nem költene nagy sugor-

1576-ban újabb összeütközése volt Nagyszombatnak az érseki vikáriussal, Telegdi Miklóssal. A város meghívta az ispitály kápolnába Sibolti Demetert, aki wittenbergi tanulmányai után hosszabb ideig nevelő volt a Nádasdyaknál. A város magisztrátusa Macariusszal az élen az osztrák lelkészeketől kért bizonyítványt arról, hogy Sibolti a tiszta evangéliumot hirdeti, távol áll az ariánusok, antitrinitáriusok, pelagiánusok, pápisták, anabaptisták, zwingliánusok, kálvinisták és hasonló fanatikusok tévelygéseitől. Ezután városukba való ordinálásra Wittenbergbe küldték. Alkalmazásával két éves vést zúdíttak magukra, olyat, aminek híre Rómáig is eljutott. A város nem engedett, Rudolf király se. Megfenyegette a tanácsot, hogy ha nem meneszti papjukat, valamennyi kiváltságukat elvesztik. A magisztrátust, közöttük Bódogot is magához rendelte, és makacsságukért többet tömlöcbe vettetett. Ekkor is hiábavaló volt a küzdelem, 1578-ban Siboltit el kellett bocsájtania a városnak. A következő évben titokban tartották az istentiszteleteket a polgárok otthonában, és a hitoktatást is házi keretek között biztosították. Amire Telegdi újabb királyi dörgedelmet intéztetett az állhatatos nagyszombatiakhoz. Bornemisza Péter superintendens szószékéről küzdött értük, azokért, akiket „az szombati uraimban nagy praktikakkal meg fogattattak volna... azért, hogy oltalmazzanak az Krisztus Evangyeliomjat.”³⁹ E Pozsonyt és Bécsét foglalkoztató ügy aktáiban találkozunk utoljára Bódog (Macarius) József nevével, 1584-ben a városi könyvekben már csak özvegye szerepel.

Ha most már a bevezetőben elmondottak alapján próbáljuk meg végigtekinteni ezt az életpályát, akkor tanulságos következtetésekre juthatunk. Mindenekelőtt arra, hogy Macarius a régi és az új világ között próbálta helyét megtalálni a társadalomban. Az ország politikai helyzete és az ebből adódó földrajzi megosztottság is arra kényszerítette, hogy újra meg újra megkísérelje a kapaszkodást.

Pest városi magyar polgárcsaládból származott, de szülei nem lehettek vagyonosak. A török elől Kassára menekültek, de ott nem tudtak polgárjogot szerezni. Oda se, de más városhoz se kötődött, külső körülményektől kényszerítve változtatva tartózkodási helyét. A család egyetlen önerejéből fölemelkedett tagja, Pesti Gáspár, mindazt, amiben ő nem részesülhetett, unokaöccsének kívánta megadni. Ez támaszt jelentett, de irányt is szabott egy fiatal értelmiségi pálya indulásának.

Belső indítékok, de bizonyára a környezet ösztönzése is Wittenbergbe irányította. Az otthonról jövő támogatás lehetővé tette számára, hogy honfitársai-

gas nekül. Ezeknek nagy karais voltak as fösvenyseg miatt.” Ez a jellemzés már ráillene Macariusra, csak hogy ez a deák 1578-ban már „vala”, amikor Bódog Józsa még javában küzdött úgy, hogy küzdelmüket éppen Bornemisza kísérte a legnagyobb figyelemmel. A József-Józsa név elég ritka ebben a korban, de éppen az 1550-es években Nagyszombat város notariususa egy Józsa deák, és ugyancsak gazdag kereskedő polgára a városnak Bornemisza Józsa is.

³⁹ SCHULEK, *i. m.*, 74–81. A házi istentiszteletről és katekizmusoktatásról lásd Carl STELCZER, *Geschichtliche Darstellung der ... Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeiden... in der königl. Freistadt Tirnau*, Pest, 1870, 119.

nál hosszabb időt fordítson tanulmányaira. Nyelvtudása, tehetsége ráirányította Melanchthon figyelmét, aki fölkészítette egy hosszabb tanulmányútra, majd ennek tapasztalatait vele együtt értékelte. Ezt az utat hitbéli elbizonytalanodás követte. Tudjuk, hogy teológiát tanult, de csak föltételezzük, hogy papnak készült. Megingott hittel ezt nem vállalhatta. Itt érezzük pályáján az első törést.

Családi kapcsolatai segítségével nyerte el a Nádasdyaknál a nevelői állást. Ez kortársainál is csak átmeneti állapot volt. Közben alkalma nyílt, hogy jogot tanulva állami hivatal felé tekintsen. Ez volt a polgári értelmiség számára az egyetlen út a felemelkedésre. Körültekintő kapcsolatteremtéssel ezt már megfelelően elő is készítette. Ekkor következett a családi tragédia: aki eddig a kapaszkodásához karó volt, kidőlt mellőle, sőt bizonyos értelemben magával rántotta. Földrajzi helyzetváltoztatásra és újabb elhelyezkedés keresésére kényszerült.

Azt a familiáris kötöttséget, amibe ekkor került Balassi Menyhártnál, semmiképpen nem tekintette véglegesnek. Az újabb áttelepülést ugyan vele együtt tette meg, de a tőle való függőségből mindenképpen szabadulni óhajtott. Nem tudjuk eldönteni, hogy ez vajon a polgárfiú idegenkedése a feudális életformától, vagy egy más társadalmi berendezkedést is tapasztalt új értelmiségi berendezkedése a személyes kötöttségtől.

Negyvenéves elmúlt, amikor házvásárlásával Nagyszombatban polgárjogot nyert. Ezt követően megnősült, vagy talán benősült egy polgárcsaládba. Leveleiben egyetlen kislányát említi. Ez a polgári életforma volt az, amire férfikorától törekedett, és amit csak nagyon későn tudott elérni.

Ritka az ilyen végkifejletű pálya polgártársai között. A vagyonszerzés és a királyi kegy hasznosításának célja általában fekvőbirtok és nemesség szerzése volt. (Ez a 16. században általános európai jelenség.) Wittenbergi tanulótársa, a hasonlóan „hontalan” és helyét kereső Pécsi Gáspár példázza legjobban a szokásos életutat, aki megalapozta ekkor a péchujfalusi Péchyek fölemelkedését. De az ősi polgár Haller család ekkor nagy vállalkozásokba fogó tagja, Haller Péter személyében is ott találjuk már a feudalizálódás felé mutató vonásokat.

Bódog József pályája nem mutat irányulást errefelé. Távolabbi családi terveiről – mivel nem volt fiágon folytatója, és nem rendelkezünk több adattal – mégis elhamarkodott volna ennél többet mondani.

Pályáját végül is csak a wittenbergi lelki indítás tekintetében mondhatjuk törtetlennek. A közbeeső állomásokról ugyan hallgatnak forrásaink, de az bizonyos, hogy élete végén is hűséggel „oltalmazta a Krisztus Evangéliumát”.

(1980)